

PURWAKANTHI WONTEN ING CAKEPAN TEMBANG IRINGAN SENDRATARI RAMAYANA UKM KAMASETRA UNY

PURWAKANTHI IN THE LYRIC OF RAMAYANA DANCE-DRAMA OFFBEAT BY UKM KAMASETRA UNY

Dening: Witha Ristiani
NIM 11205241031

Sarining Panaliten

Panaliten menika gadhah ancas kangge manggihi saha ngandharaken jinising purwakanthi ing cakepan tembang iringan sendratari Ramayana UKM Kamasetra UNY, saha ngandharaken *fungsi* purwakanthi wonten ing cakepan tembang iringan sendratari Ramayana UKM Kamasetra UNY. Panaliten dipunlampahi kanthi ngandharaken *data* saha sumber *data* panaliten mawi *metode deskriptif* saha dipunanalisis kanthi cara *analisis* basa. *Data* ing panaliten menika awujud jinispun purwakanthi saha *fungsi* purwakanthi ingkang sampun kaserat wonten ing kertu *data*. Sumber *data* panaliten menika arupi *video* rekaman pagelaran sendratari Ramayana UKM Kamasetra UNY saha seratan cakepan tembang pangiring sendratari Ramayana UKM Kamasetra UNY. *Data* dipunkempalaken kanthi cara nyemak, nyathet, maos, saha nglampahi wawan pirembagan. Pirantining panaliten wonten ing panaliten menika ngginakaken kertu *data*. *Data* ingkang sampun kapanggihaken lajeng dipunanalisis mawi *teknik analisis deskriptif*. Cara ngesahaken *data* wonten ing panaliten menika ngginakaken *validitas semantis* kaliyan *reliabilitas intra-rater*. Asiling panaliten nedahaken bilih: (1) jinising purwakanthi ingkang kapanggihaken wonten ing cakepan tembang iringan sendratari Ramayana UKM Kamasetra UNY gunggungipun wonten 3 inggih menika purwakanthi guru swara, purwakanthi guru sastra, saha purwakanthi guru basa utawi lumaksita. (2) *Fungsi* purwakanthi miturut asiling panaliten dipunperang dados gangsal, inggih menika (a) kangge paring *nilai estetis* ing salebeting gatra, (b) kangge ndadosaken gatra langkung panjang, (c) kangge nengenaken makna ing salebeting gatra, (d) kangge damel *variasi* basa, (e) kangge nedahaken *produktivitas* basa.

Abstract

This research aimed to find and explain the types of purwakanthi in the lyric of Ramayana dance-drama offbeat by UKM Kamasetra UNY, also to explain the functions of purwakanthi in the lyric of Ramayana dance-drama offbeat by UKM Kamasetra UNY. This research was done with descriptive method and analyzed with language analysis. This research data were the types of purwakanthi and the purpose of purwakanthi written in data cards. The data source in this research was a recorded video of Ramayana dance-drama show by UKM Kamasetra UNY and the textual lyric of Ramayana dance-drama offbeat by UKM Kamasetra UNY. The data was collected by observation, taking notes, reading, and interview. The collected data was then analyzed by using descriptive analysis technique. The data validation in this research used semantic validation and intra-rater reliability. The result of this research clarified that: (1) there are three types of purwakanthi in the lyric of Ramayana dance-drama offbeat by UKM Kamasetra UNY: purwakanthi guru swara, purwakanthi guru sastra, and purwakanthi guru basa or lumaksita; (2) the functions of purwakanthi based on the research result were divided into five: (a) to give aesthetics value within the song verse, (b) to extend the song verse, (c) as an emphasis within the song verse, (d) to create language variation, (e) to show language productivity.

PURWAKA

Tembang minangka salahsatunggaling seni ingkang taksih dipunlestarikaken wonten ing Tanah Jawa. Kala rumiyin tembang dipunginakaken dening para piyayi kraton ing Jawa minangka piranti *komunikasi* kangge ngrembag cara ngusir penjajah. Para piyayi kraton ngginakaken tembang kangge ngandharaken

sedaya prakawis mawi basa Jawi Kina ingkang tamtu boten dipunmangertosi dening para penjajah kanthi ancas supados para penjajah boten mangertosi maksud saking pirembagan menika. Kajawi saking menika, tembang ugi dipunginakaken *komunikasi* kaliyan Gusti utawi neddonga dhumateng Gusti. Wonten ing *kegiatan* padintenan masarakat Jawi ugi asring

nlagukaken tembang kadosta ibu-ibu nilemaken putranipun kanthi nlagukaken tembang saha bapak-bapak biasanipun ugi nembang nalika angon. Prakawis menika nedahaken bilih tembang boten saged uwal saking pagesangan padintenan tiyang Jawi.

Kajawi saking *kegiatan* masarakat, tembang menika seni swanten utawi seni *vokal* ingkang dipunasilaken dening *pita suara* manungsa. Gayut kaliyan paedahipun, tembang ugi dipunginakaken kangge nyengkuyung maneka warni seni pagelaran mliginipun kangge njangkepi gendhing iringan seni pagelaran kadosta pagelaran ringgit purwa, sendratari, drama tari, kethoprak, wayang wong, saha sanesipun. Kajawi saking menika, tembang wonten ing seni pagelaran ugi kaginakaken minangka gambaraning cariyos ingkang nedahaken suraos saking saben adegan wonten ing seni pagelaran menika. Salah satunggaling seni pagelaran ingkang nedahaken bilih tembang nggadhahi dhapukan ingkang wigati ing salebetipun inggih menika sendratari. Sendratari inggih menika seni pagelaran ingkang ngandharaken satunggaling cariyos mawi seni beksan tanpa wontenipun antawacana antawisipun paraga. Wonten ing prakawis menika cakepan tembang wigati sanget amargi mawi tembang para pamiarsa saged mangertosi suraos saking adegan tari kasebut. Ananging wonten ing kasunyatanipun boten sedaya pamiarsa mangertosi makna cakepan utawi tetembungan ingkang dipunandharaken dening tembang amargi tembang Jawa kathahipun ngginakaken tetembungan saking basa Jawi Kina. Langkung malih cakepan tembang kathah

ngginakaken basa rinengga satemah tetembungan saha ukaranipun nggadhahi makna *kias*.

Masarakat Jawa mliginipun para *generasi muda* ing jaman *modern* samenika kathah ingkang sampun keblinger dening budaya *asing* awit saking mekaring *teknologi* ananging boten mangertosi budaya Jawa mliginipun bab basa. Wonten paribasan ingkang ngandharaken “*tak kenal maka tak sayang*”. Tegesipun boten tepang mila boten tresna. Paribasan menika minangka gambaran saking kedadosan ingkang dipunraosaken dening *generasi muda* samenika. Tiyang nem samenika kathah ingkang boten purun nyinau tembang amargi piyambakipun boten mangertosi teges saking tetembungan saha basa rinengga ingkang wonten ing tembang menika.

Salah satunggaling basa rinengga ingkang asring dipunginakaken wonten ing tembang inggih menika purwakanthi. Karya sastra ingkang awujud tembang saged nggadhahi *nilai estetis* ingkang inggil awit wontenipun purwakanthi ing salebetipun. Pramila wonten ing panaliten menika panaliti badhe manggihaken Purwakanthi wonten ing Cakepan Tembang Iringan Sendratari Ramayana UKM Kamasetra UNY. Miturut *pengamatan* panaliti salaminipun dados anggota ing UKM Kamasetra, dumugi samenika dereng wonten anggota enggal ingkang saged damel notasi saha cakepan tembang mliginipun tembang kangge iringan sendratari Ramayana. Asil saking panaliten menika muging saged mimbuihi seserepan ngengingi purwakanthi saha *fungsi* purwakanthi ingkang wonten ing tembang iringan sendratari Ramayana UKM Kamasetra UNY satemah

nuwuhaken krenteg kangge ngripta tembang enggal.

CARA PANALITEN

Jinising Panaliten

Panaliten kanthi irah-irahan “Purwakanthi wonten ing Cakepan Tembang Iringan Sendratari Ramayana UKM Kamasetra UNY” menika ngginakaken *metode* panaliten *deskriptif* kanthi cara *analisis* basa. Panaliten dipunkaji mawi teknik *deskriptif* amargi *data* ingkang dipunkempalaken awujud tembung saha gatra ingkang ngandhut purwakanthi. Panaliten menika dipunlampahi kanthi nggambaraken saha ngandharaken *subyek* panaliten. *Subyek* panaliten ingkang dipunginakaken wonten ing panaliten inggih menika cakepan tembang pangiring sendratari Ramayana UKM Kamasetra UNY.

Data saha Sumbering Data

Data ing panaliten menika awujud jinisipun purwakanthi saha *fungsi* purwakanthi ingkang sampun kaserat wonten ing kertu *data*. Sumber *data* panaliten menika arupi *video* rekaman pagelaran sendratari Ramayana UKM Kamasetra UNY saha seratan cakepan tembang pangiring sendratari Ramayana UKM Kamasetra UNY. Tembang wonten ing pagelaran sendratari Ramayana menika gunggungipun wonten 17 tembang gerongan saha 12 tembang sindhenan ingkang wonten ing babak tartamtu inggih menika Mars UKM Kamasetra UNY, babak Sewu Nagara, babak Rama Rawuh, babak Menthang Gandewa, babak Sinta Boyong, babak Alas Dandaka, babak Sinta nyuwun kidang, babak Lesmana Rajah,

babak Welasan Pandhita, babak Kalamarica, babak Rama Wuyung, babak Jatayu, babak Gua Kiskendha, babak Taman Soka, babak Rahwana Gandrung, babak Rahwana Murka, babak Anoman, Tlutur, saha tembang sindhenan. Tembang-tembang ing pagelaran sendratari menika dipunsekaraken dening wiraswara saha wiraswarawati ingkang kalebet Warga UKM Kamasetra UNY, ingkang minangka mahasiswa ugi alumni UNY.

Cara Ngempalaken Data

Data panaliten dipunkempalaken kanthi nyemak *video* rekaman sendratari Ramayana UKM Kamasetra UNY. *Data* ingkang dipunsemak inggih menika tembang ingkang wonten ing babak tartamtu saha tembang sindhenan. *Data* ugi dipunkempalaken saking seratan cakepan tembang ingkang dipunginakaken dening wiraswara saha wiraswarawati. Kajawi saking menika, panaliti ugi nglampahi wawan pirembagan kaliyan sindhen. Wawan pirembagan dipunlampahi kangge mangertosi kanthi gamblang cakepan tembang sindhenan ingkang boten kaserat wonten ing seratan cakepan tembang. Anggenipun ngempalaken *data* kedah tliti supados pikantuk *data* ingkang *valid* saha boten wonten *data* ingkang kacicir.

Pirantining Panaliten

Pirantining panaliten wonten ing panaliten menika ngginakaken kertu *data*. *Data-data* ingkang badhe dipuntliti dipunserat saha dipunlebetaken kertu *data*. Panaliti anggenipun nyemak cakepan tembang menika ugi

ngginakaken piranti sanesipun, inggih menika *laptop*, buku cathetan, bolpen, potlot.

Caranipun Nganalisis Data

Caranipun nganalisis *data* ingkang kapisan inggih menika milah *data-data* ingkang sampun dipunkempalaken miturut jinisipun piyambak-piyambak. Anggenipun milah miturut paugeran-paugeran ingkang sampun kaandharaken ing bab saderengipun. Pramila, analisis *data* ngginakaken *teknik deskriptif*. *Teknik deskriptif* inggih menika caranipun analisis *data* kanthi ngandharaken sedaya *data* miturut jinisipun piyambak-piyambak, lajeng dipun-*analisis* kanthi *deskriptif* miturut makna saking cakupan tembang ingkang wonten. *Analisis*ipun kados mekaten, (1) *kategorisasi data* dhateng jinisipun purwakanthi (*Data-data* ingkang sampun dipunpikantuk lajeng dipunklasifikasi miturut kaliyan jinisipun purwakanthi ingkang sampun wonten, miturut teori ingkang sampun wonten ugi), (2) jinis-jinisipun purwakanthi ingkang sampun kapilah salajengipun dipun*analisis* miturut makna saha paedahipun wonten ing cakupan tembang Jawa menika, (3) *data* ingkang sampun dipunanalisis wonten ing pirembagan supados langkung cetha andharanipun, (4) ingkang pungkasan inggih menika damel dudutan saking sedaya pirembagan ingkang sampun dipunlampahi, supados langkung cetha anggenipun ngandharaken. Anggenipun ngrembag sedaya *data* ingkang sampun kapanggih menika namung saperangan ingkang dipunrembag, minangka tuladhanipun purwakanthi ingkang kapanggihaken.

ASILING PANALITEN

Miturut wosing perkawis saha ancasing panaliten menika, wonten ing bab menika badhe kaandharaken asiling panaliten ngengingi bab purwakanthi wonten ing cakupan tembang iringan sendratari Ramayana UKM Kamasetra UNY. Panaliten ingkang sampun kalampahan menika manggihaken wontenipun purwakanthi ing salebeting cakupan tembang iringan sendratari Ramayana dening UKM Kamasetra UNY. Sendratari Ramayana UKM Kamasetra UNY asring dipungelar ing Ramayana Ballet Prambanan. Wonten ing pagelaran sendratari Ramayana kasebut, panaliti manggihaken 18 tembang gerongan saha 12 tembang sindhenan ingkang wonten ing babak tartamtu inggih menika Mars UKM Kamasetra UNY, babak Sewu Nagara, babak Rama Rawuh, babak Menthang Gandewa, babak Sinta Boyong, babak Alas Dandaka, babak Sinta nyuwun Kidang, babak Lesmana Rajah, babak Welasan Pandhita, babak Kalamarica, babak Rama Wuyung, babak Jatayu Gugur, babak Gua Kiskendha, babak Taman Soka, babak Rahwana Gandrung, babak Rahwana Murka, babak Anoman, Tlutur, saha tembang sindhenan.

Saking panaliten ingkang sampun dipunlampahi adhedhasar gegaran teori ingkang wonten ing panaliten menika, panaliti manggihaken *struktur* purwakanthi ing salebeting cakupan tembang iringan sendratari Ramayana UKM Kamasetra UNY. Asiling panaliten dipunandharaken miturut jinis saha *fungsi* purwakanthi. *Objek kajian* ing panaliten menika inggih winates ing gatra tembang. Pramila *kajian*

fungsi purwakanthi ing panaliten menika ugi winates ing gatra tembang.

Wonten ing bab menika *data* ingkang dipunrembag namung saperangan kemawon. *Data* jinisipun purwakanthi kaandharaken kanthi jangkep wonten ing tabel lampiran. Asiling panaliten ingkang ngrembag jinising purwakanthi ing salebeting cakepan tembang iringan Ramayana saha paedahipun dipunpantha miturut gegaran teori ingkang sampun wonten. Jinising purwakanthi dipunperang miturut runtuting swanten, runtuting sastra saha runtuting basa ing salebeting cakepan tembang Ramayana UKM Kamasetra UNY. Lajeng saking jinising purwakanthi, *data* asiling panaliten dipunpantha adhedhasar *fungsi* purwakanthi. *Fungsi* purwakanthi miturut gegaran teori kaperang dados gangsal inggih menika ingkang sepisan kangge paring *nilai estetis* ing salebeting gatra. Kaping kalih kangge ndadosaken gatra langkung panjang. Kaping tiga kangge nengenaken makna ing salebeting gatra. Kaping sekawan kangge damel *variasi* basa. Dene ingkang kaping gangsal inggih menika kangge nedahaken *produktivitas* basa.

Purwakanthi Guru Swara

Purwakanthi guru swara utawi dipunsebut *asonansi* inggih menika purwakanthi/ungel-ungelan ingkang mawi titikan runtut swantenipun (*vokal*). Tegesipun dhawahing swanten a, i, u, e, o ing pungkasan tembung pisanan lan salajengipun sami. Saking asiling panaliten purwakanthi guru swara nggadhahi gangsal *fungsi* kados ingkang kaandharaken ing gegaran teori kanthi *data* ingkang beda-beda. Wujud purwakanthi guru

swara ingkang kapanggihaken wonten ing salebeting cakepan tembang iringan Ramayana dipunpantha adhedhasar *fungsi-fungsi* ing ngandhap menika.

a. Kangge paring nilai *estetis* ing salebeting gatra

Purwakanthi guru swara gadhah titikan saha tandha bilih wontenipun gayutan antawisipun tembung ingkang gadhah aksara *vokal* ingkang sami saha runtut. Runtutipun aksara *vokal* menika ngasilaken swanten ingkang eca saha endah menawi dipunucapaken utawi dipunsekaraken. Tembung ingkang dipunpilih inggih menika tembung ingkang memper seratanipun saha swantenipun. Wonten ing cakepan tembang iringan Ramayana UKM Kamasetra UNY ingkang minangka subjek panaliten menika kapanggihaken purwakanthi ingkang kalebet ing purwakanthi guru swara saha nedahaken *fungsi* kangge paring *nilai estetis* ing salebeting gatra. Pirembagan purwakanthi guru swara ingkang nggadhahi *fungsi* kangge paring *nilai estetis* kaandharaken ing ngandhap menika.

(1) *Wisnu putra sowanira ngabyantara* (DL 16)

Ukara ing inggil kapethik saking cakepan tembang ing babak Rama rawuh. Aksara DL 16 wonten ing inggil minangka cekakan saking tembung *data lampiran* jinising purwakanthi nomer 16. Saking titikanipun ukara ing inggil kalebet purwakanthi guru swara kanthi panandha inggih menika dhawahing swanten /a/ ing tembung ‘putra’, ‘sowanira’, ‘ngabyantara’. Aksara /a/ ing saben tembung menika nuwuhaken swanten ingkang laras saha runtut. Runtuting swanten saged paring *nilai estetis* ing salebeting

ukara satemah ndadosaken ukara menika endah menawi dipunpirengaken. Ukara ing inggil sejatosipun nggadhahi makna ingkang prasaja inggih menika Raden Rama sowan. Ananging ukara ing inggil menika dipunserat ngginakaken purwakanthi guru swara supados ukara langkung endah. Pramila saking *data* menika kapanggihaken purwakanthi guru swara kanthi *fungsi* kangge paring *nilai estetis* ing salebeting ukara.

b. Kangge ndadosaken gatra langkung panjang

Ukara inggih menika rerangkening tembung ingkang ngandharaken gagasan, panggalih ingkang awujud katrangan, pitakenan, panyuwun, utawi suraos sanesipun. Ukara ing salebeting karya sastra boten namung dipunandharaken kanthi wantah utawi kados menapa wontenipun. Kaendahan karya sastra salah satunggalipun gumantung saking pamilihing tembung ingkang trep kangge ngandharaken makna ing salebeting sastra menika. Makna ukara ingkang prasaja saha bentuk ukara ingkang cekak saged kaserat kanthi endah saha panjang awit saking pamilihing tembung ingkang trep. Purwakanthi minangka salah satunggaling *unsur* ingkang saged ndadosaken ukara langkung panjang saking makna aslinipun. Tuladha purwakanthi guru swara ingkang nggadhahi *fungsi* kangge ndadosaken gatra langkung panjang kados ing ngandhap menika.

(2) *Sigra murwakani jumangkah lumaksana*

(DL 35)

Gatra ing inggil kapethik saking cakepan tembang ing babak Alas Dandaka kanthi nomer *data* 35. Menawi dipuntingali ing gatra kasebut

kapanggihaken tembung ingkang runtut swantenipun. Miturut gegaran teori, tembung ingkang runtut swantenipun ing salebeting ukara menika kalebet purwakanthi guru swara. Panandha purwakanthi ingkang kapanggihaken ing gatra kasebut inggih menika swanten /a/ ing tembung ‘sigra’ saha ‘lumaksana’. Tembung ‘sigra’ saha ‘lumaksana’ menika runtut swantenipun. Gatra ‘sigra murwakani jumangkah lumaksana’ menika nggadhahi makna ‘enggal mlampah’. Ungel-ungelan ‘enggal mlampah’ menika ukara ingkang cekak saha wantah. Ukara ingkang wantah awis dipunginakaken ing salebeting tembang amargi ukara ingkang endah langkung eca dipunsekaraken tinimbang ukara cekak saha wantah. Pramila ing tembang iringan Ramayana menika ‘enggal mlampah’ dipunserat dados gatra ingkang langkung panjang kanthi ngripta tembung enggal ingkang trep. Tembung-tembung dipunrakit kanthi wuwuhan purwakanthi ing salebetipun satemah ngasilaken gatra ingkang langkung endah inggih menika ‘sigra murwakani jumangkah lumaksana’. Saking pirembagan ing inggil saged dipunpanggihaken bilih purwakanthi guru swara nggadhahi *fungsi* kangge ndadosaken gatra langkung panjang.

c. Kangge nengenaken makna ing salebeting gatra

Purwakanthi nggadhahi *fungsi* ingkang wigatos ing salebeting tembang. Boten namung kangge nyengkuyung ing bab kaendahan nanging ugi kangge paring *tekanan* makna satemah suraos saking tembang menika saged kagayuh. Tuladha purwakanthi ingkang nggadhahi *fungsi* kangge

nengenaken makna ing salebeting gatra inggih kados ing ngandhap menika.

(3) *Budhalira narendra agung jengkar ing sinewaka* (DL 31)

Ukara ing inggil kapethik saking cakepan tembang ing babak Alas Dandaka. *Data* ing inggil kaserat wonten ing *data* lampiran nomer 31. Menawi dipuntingali, wonten ing ukara menika kapanggihaken tigang tembung ingkang nggadhahi aksara *vokal* ingkang sami ing saben pungkasanipun. Tembung-tembung menika antawisipun tembung ‘budhalira’, ‘narendra’, saha ‘sinewaka’. Tembung-tembung menika ngasilaken swanten ingkang runtut menawi dipunsekaraken inggih menika swanten /a/ ing saben pungkasan tembung. Adhedhasar gegaran teori, runtuting swanten ing tembung menika nedahaken bilih ukara menika ngewrat purwakanthi guru swara. Ukara ing inggil dipunwiwiti mawi tembung ‘budhalira’. Tembung ‘budhalira’ menika boten saged jumeneng piyambak. Pramila lajeng dipunsengkuyung kaliyan tembung-tembung ingkang trep satemah dados ukara ingkang jangkep saha cetha maknanipun. Tembung ‘budhalira’ lajeng dipungandheng kaliyan tembung ‘narendra’ ingkang tegesipun ‘ratu’ minangka subjekipun kangge nengenaken makna bilih ingkang bidhal inggih menika Sang Ratu utawi Raden Rama. Lajeng wonten ing pungkasaning ukara kapanggihaken tembung ‘sinewaka’ ingkang tegesipun ‘lenggah’. Ukara ‘budhalira Narendra agung jengkar ing sinewaka’ nggadhahi makna ‘Sang Ratu (Raden Rama) bidhal saking palenggahan’. Saking pirembagan ing inggil saged katingal kanthi cetha bilih

wontenipun purwakanthi menika saged nengenaken makna ing salebeting ukara.

d. Kangge damel *variasi* basa

Basa minangka piranti kangge ngandharaken menapa ingkang dipunraosaken utawi dipunpanggalih dening penutur. Ing salebeting ukara mliginipun gatra ing tembang, basa boten namung dipunandharaken kanthi wantah utawi kanthi *ekspresif* kemawon. Wonten ing tembang mliginipun, basa ugi dipunadharaken kanthi ancas *estetika* saha *efektif* utawi paring pangaribawa tumrap tembang menika. Wujud purwakanthi guru swara ingkang ngewrat basa ingkang *ekspresif*, *estetis*, saha *efektif* saged dipuntingali wonten ing tuladha cakepan tembang ing ngandhap menika.

(4) *Wus kapusus ing driya mung nganti sira* (DL 93)

Gatra ing inggil inggih menika pethikan gatra saking cakepan tembang sindhenan wonten ing pagelaran sendratari Ramayana UKM Kamasetra UNY kanthi nomer *data* 93. Kenging menapa gatra “*Wus kapusus ing driya mung nganti sira*” menika kalebet purwakanthi guru swara samenika badhe kaandharaken. Wontenipun purwakanthi guru swara ing gatra menika katitik saking dhawahing *vokal* /a/ wonten ing tembung ‘driya’ kaliyan ‘sira’. Miturut teori ingkang wonten, menawi dhawahing swanten ing pungkasan tembung pisanan lan salajengipun sami, ukara kasebut kalebet ing purwakanthi guru swara. Runtuting swanten saking tembung ‘driya’ kaliyan ‘sira’ ngasilaken basa ingkang *estetis*. Tembung ‘driya’ saged dipuntegesi ati, galih, manah dene tembung ‘sira’ saged dipuntegesi kowe, panjenengan, sliramu. Tembung ingkang

dipunpilih kangge cakepan tembang inggih menika ‘driya’ kaliyan ‘sira’ amargi kekalihipun langkung memper saha langkung endah satemah tembung menika langkung *efektif* menawi dipuntandhingaken kaliyan tembung sanesipun.

e. Kangge nedahaken *produktivitas* basa

Unsur-unsur basa menika winates, ananging mawi *unsur-unsur* ingkang winates menika saged dipundamel *satuan* basa ingkang boten winates. Bab menika nedahaken bilih basa gadhah sipat *produktif*. *Produktif* tegesipun kathah asilipun utawi ngasilaken kanthi *terus-menerus*. Tuladha purwakanthi guru swara ingkang gadhah *fungsi* kangge nedahaken *produktivitas* basa kaandharaken kados ing ngandhap menika.

(5) *Rasa, raga, lan wirama* (DL 5)

Gatra ing inggil menika salah satunggaling pethikan cakepan ing tembang Mars Kamasetra. *Data* menika kaserat ing *data* lampiran nomer 5. Gatra ing inggil kalebet purwakanthi guru swara. Menawi dipuntingali saben tembung ing salebeting gatra ing inggil dipunpungkasi mawi swanten /a/. swanten /a/ kapanggihaken ing tembung ‘rasa’, ‘raga’, ‘wirama’. Adhedhasar teori ingkang wonten, menawi dipunpanggihaken tembung-tembung ingkang runtut swantenipun lajeng gatra kasebut saged kagolongaken ing purwakanthi guru swara. Tembung ‘rasa’, ‘raga’, ‘wirama’ menawi dipuntingali gadhah perangan ingkang memper inggih menika ing bab swanten kados ingkang sampun dipunandharaken ing inggil, ugi ing bab fonemipun. Ing tembung ‘rasa’, ‘raga’, ‘wirama’ kapanggihaken fonem ingkang sami inggih menika /r/ saha /a/. Saking gatra ing inggil saged dipuntingali bilih saking kalih fonem

kemawon saged dipunasilaken tigang tembung kanthi teges ingkang beda. Perkawis menika nedahaken bilih basa gadhah sipat *produktif*. Pramila saking andharan menika saged dipunpundhut dudutan bilih purwakanthi guru swara gadhah *fungsi* kangge nedahaken *produktivitas* basa.

Purwakanthi Guru Sastra

Purwakanthi guru sastra utawi dipunsebut *aliterasi* inggih menika purwakanthi ingkang awewaton sastra. Sastra ingkang sampun kasebut wonten ing wiwitan ukara, dipunsebutaken wonten ing perangan wingking. Perangan ukara ingkang wingking wonten ingkang nunggal aksara utawi nggadhahi aksara ingkang sami kaliyan perangan ukara ingkang wiwitan utawi perangan ngajeng. Saged ugi dipuntegesi bilih saben tembung mawi konsonan ingkang sami. Wonten ing purwakanthi guru sastra *pengulangan vokal* ing saben tembungipun gantos utawi uwah. Wujud purwakanthi guru sastra ingkang kapanggihaken wonten ing salebeting cakepan tembang iringan Ramayana dipunpantha adhedhasar *fungsi-fungsi* ing ngandhap menika.

a. Kangge paring *nilai estetis* ing salebeting gatra

Kenging menapa satunggaling gatra saged dipunlebetaken purwakanthi guru sastra kanthi *fungsi* kangge paring *nilai estetis*, panaliti badhe ngandharaken wonten ing tuladha ngandhap menika.

(6) *Gregah gumregah anggayuh mukti* (DL 8)

Gatra ing inggil kapethik saking cakepan tembang Mars Kamasetra. Miturut titikan saking

tetembungan ingkang dipunginakaken wonten ing gatra menika pramila gatra menika kalebet ing purwakanthi guru sastra. Purwakanthi guru sastra inggih menika purwakanthi ingkang runtut sastranipun. Gegayutan kaliyan pangertosan purwakanthi wonten ing gegaran teori, pethikan cakepan menika kagolong wonten ing purwakanthi guru sastra. Purwakanthi guru sastra menika gadhah titikan saha tandha bilih wontenipun gayutan antawisipun tembung ingkang gadhah aksara *konsonan* ingkang sami saha runtut. Gegayutan kaliyan perkawis menika, gatra ‘gregah gumregah anggayuh mukti’ gadhah tandha ingkang sami kaliyan teori purwakanthi guru sastra. Wonten ing pethikan cakepan kasebut dipunpangguhaken aksara *konsonan* /g/ saha /h/ ingkang dipunambali ing tembung ‘gregah’, ‘gumregah’, saha ‘anggayuh’. Awit saking menika, gatra ing inggil kalebet ing purwakanthi guru sastra. Purwakanthi guru sastra ing salebeting ukara menika tamtu gadhah *fungsi*. Salahsatunggaling *fungsi* purwakanthi guru sastra inggih menika kangge paring *nilai estetis* ing salebeting ukara. Kados dene teori-teori ingkang sampun kaandharaken, bilih titikan *fungsi* menika wonten kalih. Titikan *fungsi* ingkang kaping pisan inggih menika runtut sastranipun lajeng ingkang angka kalih inggih menika makna ukara ingkang prasaja dados ukara ingkang endah. Sampun dipunrembag bilih pethikan cakepan ‘gregah gumregah anggayuh mukti’ menika kalebet ing purwakanthi guru sastra amargi dipunpanggihi aksara ingkang runtut ing tembungipun. Runtuting aksara utawi runtuting sastra menika ndadosaken gatra langkung endah saha langkung eca menawi

dipunsekaraken. Ing bab makna, gatra menika gadhah makna ‘*menyat ngrengkuh kamulyan*’. Ukara menawi dipunandharaken kanthi wantah ing salebeting tembang tamtu kirang endah. Pramila, ukara kanthi makna ingkang prasaja menika dipunserat dados gatra ingkang langkung endah mawi purwakanthi.

b. Kangge ndadosaken gatra langkung panjang

Pirembagan purwakanthi guru sastra ingkang gadhah *fungsi* kangge ndadosaken gatra langkung panjang kaandharaken kados ing ngandhap menika.

(7) *Jarweng janma, janma kang koncatan jiwa* (DL 88)

Cakepan tembang inggil kalebet ing salahsatunggaling tembang sindhenan ing sendratari Ramayana UKM Kamasetra UNY. Saking teori-teori ingkang sampun dipunandharaken ing saderengipun saged dipunanalisis bilih pethikan cakepan ing inggil menika kalebet ing purwakanthi guru sastra. Sampun dipunmangertosi bilih titikanipun purwakanthi guru sastra inggih menika kapanggihaken tetembungan ingkang runtut sastranipun. Wonten ing ukara ‘jarweng janma, janma kang koncatan jiwa’ menika dipunpanggihi aksara ingkang kaambalan saha runtut panganggenipun inggih menika aksara /j/ ing tembung ‘jarweng’, ‘janma’, saha ‘jiwa’. Awit saking menika, ukara ing inggil saged kagolongaken ing purwakanthi guru sastra. Kajawi kangge ancas kaendahan, wontenipun purwakanthi saged ndadosaken gatra langkung panjang. Miturut teori ingkang wonten, *fungsi* purwakanthi kangge ndadosaken gatra langkung

panjang gadhah titikan inggih menika kapanggihaken pangriptan tembung enggal ingkang maknanipun trep kaliyan makna aslinipun saha ukara kanthi makna ingkang prasaja saged kaserat langkung panjang saha langkung alus saking makna aslinipun. Ukara 'jarweng janma, janma kang koncatan jiwa' menika gadhah makna ingkang sejatosipun inggih menika 'wong mati'. Kanthi wontenipun purwakanthi guru sastra, ukara ingkang prasaja menika kaserat dados ukara ingkang langkung panjang, endah, saha alus satemah guru wilangan ing salebeting tembang sindhenan menika saged trep kaliyan paugeranipun.

c. Kangge nengenaken makna ing salebeting gatra

Ing ngandhap menika panaliti badhe ngandharaken pirembagan purwakanthi guru sastra, kenging menapa saged kalebet purwakanthi guru sastra saha kados pundi *fungsi*ipun.

(8) *Amiwiti sindhen sendhoning pradangga*
(DL 91)

Gatra ing inggil menika pethikan cakepan tembang sindhenan. *Data* kaserat ing lampiran kanthi nomer 91. Saking teori-teori ingkang sampun dipunandharaken ing saderengipun saged dipunanalisis bilih pethikan cakepan ing inggil menika kalebet ing purwakanthi guru sastra. Sampun dipunmangertosi bilih titikanipun purwakanthi guru sastra inggih menika kapanggihaken tetembungan ingkang runtut sastranipun. Wonten ing cakepan 'amiwiti sindhen sendhoning pradangga' menika dipunpanggihi aksara ingkang kaambalan saha runtut panganggenipun inggih menika aksara /s/, /n/ saha

aksara gabungan *konsonan* /dh/ ing tembung 'sindhen' kaliyan 'sendhon'. Awit saking menika, gatra ing inggil saged kagolongaken ing purwakanthi guru sastra. Menawi dipuntingali, ing gatra menika tembung 'sindhen' dipungandheng kaliyan tembung 'sendhon'. 'Sindhen' tegesipun sampun cetha inggih menika tiyang ingkang nyekar kangge nyarengi gamelan. Dene 'sendhon' tegesipun lelagon gamelan. Kekalih tembung menika gadhah gegayutan. Tembung 'sendhon' ing mriki gadhah *fungsi* kangge nengenaken makna saking 'sindhen'. Tegesipun sindhen menika nyekaraken tembang ingkang trep kaliyan lelagon ing gamelan. Pirembagan menika trep kaliyan teori ingkang sampun kaandharaken bilih titikan *fungsi* purwakanthi kangge nengenaken makna ing salebeting gatra inggih menika tembung-tembung ingkang ngewrat purwakanthi nggadahi gayutan ing bab teges utawi makna. Salajengipun tembung ing wiwitan dipungandheng kaliyan tembung ingkang nyengkuyung ing candhakipun. Saking pirembagan ing inggil pramila purwakanthi guru sastra gadhah *fungsi* kangge nengenaken makna ing salebeting gatra.

d. Kangge damel *variasi* basa

Wujud purwakanthi guru swara ingkang ngewrat basa ingkang *ekspresif*, *estetis*, saha *efektif* saged dipuntingali wonten ing tuladha cakepan tembang ing ngandhap menika.

(9) *Gumaludhug guntur ketug* (DL 11)

Gatra ing inggil kapethik saking cakepan tembang ing babak Sewu Negara. Saking teori-teori ingkang sampun dipunandharaken ing saderengipun saged dipunanalisis bilih pethikan

cakepan ing inggil menika kalebet ing purwakanthi guru sastra. Sampun dipunmangertosi bilih titikanipun purwakanthi guru sastra inggih menika kapanggihaken tetembungan ingkang runtut sastranipun. Wonten ing gatra ‘gumaludhug guntur ketug’ menika dipunpanggihi aksara ingkang kaambalan saha runtut panganggenipun inggih menika aksara /g/ ing saben tembungipun. Awit saking menika, gatra ing inggil saged kagolongaken ing purwakanthi guru sastra. Ukara ing inggil minangka *ekspresi* ingkang nggambaraken swanten gumuruh ing langit. Tembung ‘guntur’ gadhah dasanama bledheg, bajra, thathit. Tembung ingkang dipunpilih inggih menika ‘guntur’ amargi aksara *konsonan* ing tembung ‘guntur’ langkung runtut kangge nggandheng tembung sanesipun ing gatra kasebut. Pamilihing tembung ingkang runtut menika ndadosaken pethikan cakepan menika langkung *estetis* menawi dipunandharaken.

e. Kangge nedahaken *produktivitas* basa

Ing ngandhap menika kaandharaken pirembagan bab purwakanthi guru sastra ingkang gadhah *fungsi* kangge nedahaken *produktivitas* basa.

(10) *Lumembak penyu kumambang* (DL 12)

Gatra ing inggil kapethik saking cakepan tembang ing babak Sewu Negara. Miturut titikan saking tetembungan ingkang dipunginakaken wonten ing gatra menika pramila gatra menika kalebet ing purwakanthi guru sastra. Purwakanthi guru sastra inggih menika purwakanthi ingkang runtut sastranipun. Gegayutan kaliyan pangertosan purwakanthi wonten ing gegaran teori, pethikan

cakepan menika kagolong wonten ing purwakanthi guru sastra. Purwakanthi guru sastra menika gadhah titikan saha tandha bilih wontenipun gayutan antawisipun tembung ingkang gadhah aksara *konsonan* ingkang sami saha runtut. Gegayutan kaliyan perkawis menika, pethikan cakepan ‘lumembak penyu kumambang’ gadhah tandha ingkang sami kaliyan teori purwakanthi guru sastra. Wonten ing pethikan cakepan kasebut dipunpanggihi aksara *konsonan* /m/ kaliyan /b/ ingkang dipunambali ing tembung ‘lumembak’ kaliyan tembung ‘kumambang’. Awit saking menika, gatra ing inggil kalebet ing purwakanthi guru sastra. Runtuting aksara saking kalih tembung menika ugi nedahaken *produktivitas* basa. Kados ingkang sampun kaandharaken ing gegaran teori bilih basa ingkang *produktif* gadhah titikan wontenipun fonem ingkang sami utawi memper ing saben tembungipun. Adhedhasar teori menika pramila purwakanthi guru sastra ing inggil gadhah *fungsi* kangge nedahaken *produktivitas* basa.

Purwakanthi Guru Basa

Wonten ing cakepan tembang iringan sendratari Ramayana UKM Kamasetra UNY ingkang dipundadosaken *obyek* panaliten menika kapanggihaken purwakanthi ingkang kalebet ing purwakanthi guru basa utawi purwakanthi lumaksita. Purwakanthi guru basa inggih menika purwakanthi ingkang wonten pangambaling tembung supados tetembungan kasebut gadhah kaendahan. Purwakanthi guru basa menika asring dipunpanggihi wonten ing salebeting wangsalan saha tembang. Ing panaliten menika, pirembagan babagan purwakanthi guru swara saha

purwakanthi guru sastra ingkang wonten ing cakepan tembang iringan Ramayana dipunpantha adhedhasar *fungsi*-nipun ingkang cacahipun wonten gangsal *fungsi*. Ananging pirembagan babagan purwakanthi guru basa menika boten dipunpantha dados gangsal adhedhasar *fungsi*-nipun amargi wonten ing purwakanthi guru basa menika namung dipunpanggihaken kalih *fungsi*. *Fungsi* purwakanthi guru basa inggih menika kangge paring *nilai estetis* ing salebeting gatra saha kangge nengenaken makna ing salebeting gatra. Pirembagan purwakanthi guru basa kaandharaken kados ing ngandhap menika.

(11) *Kawi sekar, sekar pepundhen Sri Kresna*
(DL 96)

Gatra ing inggil menika pethikan cakepan ing tembang sindhenan. Pethikan cakepan kasebut gadhah titikan ingkang ngandharaken bilih cakepan tembang kasebut kalebet purwakanthi guru basa. Purwakanthi basa gadhah titikan inggih menika wontenipun pangambalan tembung ingkang dipunginakaken wonten ing ukara ingkang taksih gayut. Gayut kaliyan teori kasebut, wonten ing cakepan ‘kawi sekar, sekar pepundhen Sri Kresna’ kapanggihaken tembung ingkang dipunambali. Tembung ‘sekar’ ing perangan ngajeng dipunambali wonten ing perangan wingking. Pangambalan tembung ‘sekar’ wonten ing gatra kasebut gadhah ancas supados langkung endah anggenipun nembangaken cakepan menika. Pramila saking tenger-tenger ingkang kapanggih, gatra kasebut kalebet ing purwakanthi guru basa. Pangambalan tembung wonten ing pethikan cakepan menika ugi gadhah *fungsi* kangge paring *penekanan* makna bilih sekar menika tegesipun

sekar ingkang wonten ing papan palenggahan Sri Kresna. Saking pirembagan ing inggil, saged dipuntingali bilih purwakanthi guru basa gadhah *fungsi* kangge paring *nilai estetis* saha kangge nengenaken makna ing salebeting gatra tembang.

PANUTUP

Dudutan

Bab menika ngandharaken perkawis menapa kemawon ingkang saged dipunpundhut saking pirembagan. Saking pirembagan menika wonten kalih perkawis minangka asiling panaliten kanthi irah-irahan Purwakanthi wonten ing Cakepan Tembang iringan Sendratari Ramayana UKM Kamasetra UNY. Dudutan saking panaliten menika kaandharaken ing ngandhap menika:

- a. Saking pirembagan ingkang sampun kaandharaken ing ngajeng, saged dipunpundhut dudutan bilih wonten ing cakepan tembang iringan sendratari Ramayana UKM Kamasetra UNY kapanggihaken jinising purwakanthi ingkang gunggungipun wonten 3 inggih menika purwakanthi guru swara, purwakanthi guru sastra, saha purwakanthi guru basa utawi lumaksita.
- b. *Fungsi* purwakanthi miturut asiling panaliten dipunperang dados gangsal, inggih menika (1) kangge paring *nilai estetis* ing salebeting gatra, (2) kangge ndadosaken gatra langkung panjang, (3) kangge nengenaken makna ing salebeting gatra, (4) kangge damel *variasi* basa, (5) kangge nedahaken *produktivitas* basa. Purwakanthi guru swara kaliyan purwakanthi guru sastra ingkang kapanggihaken ing salebeting cakepan

tembang iringan sendratari Ramayana UKM Kamasetra UNY menika gadhah sedaya *fungsi* menika. Dene purwakanthi guru basa wonten ing cakepan tembang menika gadhah 2 *fungsi* inggih menika kangge paring *nilai estetis* ing salebeting ukara saha kangge nengenaken makna ing salebeting ukara.

Implikasi

Adhedhasar asiling panaliten, saged dipunmangertosi bilih wonten ing salebeting cakepan tembang iringan sendratari Ramayana UKM kamasetra UNY kathah dipunpangghaken purwakanthi ingkang nambahi endahing tembang. Ananging ing jaman samenika, kathah saking masarakat saha *mahasiswa* ingkang boten mangertos perkawis purwakanthi ingkang kandhut ing cakepan tembang. Pramila panaliten menika mugi saged migunani tumrap masarakat saha *mahasiswa* kangge mangertosi perkawis purwakanthi satemah langkung remen nyinau tembang Jawa. Asiling panaliten babagan purwakanthi wonten ing cakepan tembang iringan sendratari Ramayana UKM Kamasetra UNY menika ugi saged nuwuhaken krenteg mliginipun tumrap para seniman nem kangge ngripta

tembang-tembang enggal mawi purwakanthi supados edi saha endah. Jumbuh kaliyan pasinaon, asiling panaliten menika saged dipunginakaken minangka *referensi* ingkang ngrembag jinising purwakanthi saha *fungsi* purwakanthi ing salebeting cakepan tembang.

Pamrayogi

Ing jaman *modern* samenika kathah ingkang sampun kesengsem dening budaya *asing* awit saking mekaring *teknologi* ananging boten mangertosi budaya Jawa mliginipun bab tembang. Awit saking menika, kita minangka tiyang Jawi kedah nglestarikaken kabudayan kita salahsatunggalipun kanthi midhangetaken tembang Jawa, langkung sae malih menawi kita saged ngripta tembang enggal. Panaliten menika saged dipunginakaken minangka sarana kangge mekaraken basa saha sastra ing salebeting tembang mliginipun ing bab purwakanthi. Panaliten menika winates wonten ing andharan babagan jinising purwakanthi saha *fungsi* purwakanthi. Awit saking menika, saged dipunlajengaken panaliten ingkang ngandharaken perkawis gayut kaliyan purwakanthi utawi *unsur estetika* sanesipun wonten ing tembang.